

'ABRAHAM WEET VAN ONS NIET'

(Jesaja 63 : 16).

De grond van Israëls vertrouwen tijdens de ballingschap

REDE UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING VAN HET AMBT VAN
GEWOON HOOGLERAAR IN DE EXEGESE VAN HET OUDE TESTAMENT EN
HET OUDTESTAMENTISCHE HEBREEUWS AAN DE KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN OP VRIJDAG 19 SEPTEMBER 1986

DOOR

DR. W. A. M. BEUKEN S.J.

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBUG
2003

Ik ben mijn collega's M. Boertien (Eefde) en P. Schoonenberg (Nijmegen) erkentelijk voor adviezen op hun vakgebied en Jeroen de Jong (Elst) voor bibliografische hulp.

Mijnheer de Rector Magnificus.

Zeer gewaardeerde toehoorders.

In het gesprek van theologen, pastores en catecheten met ouders en allen aan wie de belijdenis van de Ene God en Vader ter harte gaat, kan men gemakkelijk een opmerking beluisteren als deze: 'Ze weten niet eens meer wie Abraham is'. Ik deel deze zorg oprecht, maar niet omdat theologiestudenten in Nijmegen of Amsterdam mij daartoe reden geven. Wie zich aanmelden bij een theologische faculteit, zijn verheugenderwijze al gewonnen voor Abraham, koesteren het vermoeden dat de aartsvader voor hen betekenis heeft op hun zoektocht naar de zin van het leven. Neen, mijn zorg ligt buiten het theologische bedrijf. Waarom zijn er maar zo weinigen aan wie dit vermoeden in onze cultuur wordt meegegeven? Waarom zijn er zo weinigen die weten wie Abraham is?

Nu ligt de kracht van de Schrift vaak hierin dat zij onze vragen wijzigt en onze zorgen verlegt. Het houdt mij daarom al lang bezig dat de *Derde Jesaja* (voortaan DJ), wiens inspiratie mij tijdens deze jaren van mijn leven vergezelt, niet bezorgd is over het feit dat men Abraham niet meer kent, maar wel hierover dat Abraham *ons* niet kent. Ik wil tijdens deze rede, waarin ik U een proeve mag geven van de wijze waarop ik de Schrift uitleg, bij deze tekst, Jesaja 63 : 16, stilstaan. Hij maakt deel uit van een lang gebed, Jesaja 63 : 7 - 64 : 12 (in het Hebreeuws 11). Maar voor de verklaring van 63 : 16 zullen wij ons beperken tot de onmiddellijke context, vs. 15-19a. Aan het einde is een uitweiding naar 64 : 8 (7) noodzakelijk.

I. Een overzicht van de hedendaagse verklaringen

De uitspraak 'Abraham weet van ons niet' heeft natuurlijk vele pennen in beweging gebracht. De meeste commentatoren van ruwweg de laatste tweehonderd jaar houden het erop dat de profeet Abraham en Jakob (Israël) als dood beschouwt en daarom hun rol als uitgespeeld'. Deze uitleg, van bijvoorbeeld Vitringa, kan zich beroepen op Pred. 9 : 5 v.: 'De levenden weten tenminste, dat zij sterven moeten, maar de doden weten niets ... Zowel hun liefde als hun haat en hun naijver zijn reeds lang vergeten; en zij hebben nimmer deel aan iets, dat onder de zon geschiedt' (vgl. Job 14 : 21; Zach. 1 : 5). Men haalt ook wel Luc. 16 : 26 aan, waar Abraham de arme Lazarus eraan herinnert: 'Er is tussen ons en u een onoverkomelijke kloof, opdat zij, die vanhier tot u zouden willen gaan, dit niet zouden kunnen, en zij vandaar niet aan onze kant zouden kunnen komen'.

Maar met een nuchtere verwijzing naar de dood van Abraham heeft de relevantie van Jesaja 63 : 16 wél afgedaan. Een exegeet wil toch langer bezig blijven met de tekst, en daarom treffen we ook andere verklaringen aan. Men heeft een tijd lang verondersteld dat de profeet in deze uitspraak polemiseert tegen de verering van voorouders en het

ondervragen van grote mannen uit het verleden. Men verklaart de tekst ook wel als een dialectische negatie: niet zozeer Abraham of Jakob, maar JHWH is Israëls vader. De uitspraak staat dan op één lijn met andere, zoals: 'In liefde heb Ik behagen en niet in slachtoffer' (Hoséa 6 : 6), en: 'Niet op mijn boog vertrouw ik, en mijn zwaard verlost mij niet; maar Gij hebt ons verlost van onze tegenstanders' (Ps. 44 : 7 v.). Hoe legitiem het ook is deze stijlfiguur te onderkennen, een dergelijke wending maakt de uitspraak van DJ niet minder bevreedend. Of men de tegenstelling tussen het vaderschap van Abraham en dat van JHWH nu absoluut of betrekkelijk opvat, de tegenstelling zelf verrast. Zij is niet te rijmen met de strekking van het verhaal van Abraham in het boek Genesis, die vervat ligt in de belofte: 'Ik zal mijn verbond oprichten tussen Mij en u en uw nageslacht in hun geslachten, tot een eeuwig verbond' (Gen. 17 : 7).

Dit veelvoud van verklaringen roept de vraag op wat dan wel het hermeneutisch beginsel daarvan is. Bepaalde dogmatische en godsdiensthistorische uitgangspunten zijn natuurlijk gemakkelijk te herkennen. Verder valt het op dat men teksten uit andere boeken van de Bijbel, vaak uit hun verband gerukt maar met een zekere verwantschap, in het geweer brengt om het choquerende karakter van het vers van DJ te verzachten. Het tijdperk waaruit deze verklaringen stammen, wordt uit hermeneutisch oogpunt gekenmerkt door een geringe waardering van de Joodse traditie voor de uitleg van het Oude Testament. Zelfs bij exegeten als Vitranga en Delitzsch, die men om hun diepgaande kennis van de Joodse bronnen slechts kan benijden, speelt de uitleg die het vers van Jesaja daarin heeft gekregen, niet eens de rol van baken. Ik beweer niet dat de Joodse traditie de sleutel voor de literair-historische verklaring van dit vers in handen heeft. Ik ben wél van mening dat zij een koers uitzet waarop men in goed vertrouwen kan varen. In ieder geval laat een aantal Joodse verklaringen het choquerende karakter van Jesaja 63 : 16 duidelijk uitkomen. Dit mag niet verdoezeld worden door de dooddoener dat Abraham al lang dood is. Ik wil daarom enige Joodse interpretaties van dit vers met u langslopen.

II. Enige verklaringen uit de Joodse overlevering en hun strekking.

Targum Jonathan biedt een weergave van Jesaja 63 : 16 die geen enkele afbreuk doet aan de betekenis van Abraham. We lezen daar aldus: "Want Gij zijt het wiens ontferming jegens ons groter is dan die van een vader jegens zijn kinderen. Want niet Abraham heeft ons doen opgaan uit Egypte en niet Israël heeft voor ons wonderbare daden verricht in de woestijn. Gij zijt JHWH, wiens ontferming jegens ons groter is dan die van een vader jegens zijn kinderen".

Het is duidelijk dat de Targum het vaderschap van Abraham onverlet laat. Het dient als uitgangspunt, in een *comparatio a magno ad maius*, voor het bewijs dat de zorg van JHWH voor zijn volk alles overtreft. Dit stemt overeen met de plaats die de Targum van het boek Jesaja voor Abraham inruimt. Terwijl de masoretische tekst van Jesaja de aartsvader viermaal vermeldt (Jes. 29 : 22; 41 : 8; 51 : 2; 63 : 16), doet de Targum (Tg) dit dertienmaal. Van de negen loci méér zijn de volgende voor ons interessant. In Tg 5 : 1 wordt de wijngaard Israël 'het zaad van Abraham, mijn vriend' genoemd. Gods werken ten gunste van Jakob heten in Tg 29 : 23 'de weldaden van Abraham'. Tg 41 : 2 identificeert de man die God uit het oosten roept, niet met Kores maar met Abraham. Aan Abraham heeft God volgens Tg 43 : 12 de komende dingen verkondigd. Tg 46 : 11 noemt de ballingen die God terugbrengt, 'kinderen van Abraham, mijn uitverkorene'. Met Abraham ten slotte heeft God een verbond gesloten en hem aangesteld voor de dienst in zijn huis. Hij is hier het prototype van de Knecht (Tg 48 : 15 v.). Samengevat, Abraham is in de Targum van Jesaja het voorbeeld van

gehoorzaam vertrouwen in JHWH, en de vriendschap van God met hem is nog altijd een geldige grond, waarop Israël heil mag verwachten.

De Joodse overlevering biedt verder enige verklaringen van Jesaja 63 : 16, die op het eerste gezicht de indruk wekken dat Abraham voor Israël in ballingschap inderdaad heeft afgedaan. Maar bij nader toezien maakt de uitspraak over Abraham deel uit van een meer omvattende redenering, die de betekenis van de aartsvader relateert in het licht van andere feiten, van evidente heilsgronden die zwaarder wegen. Het is nooit zo dat Abrahams bemiddelende rol in Israëls verlossing als een voorbije zaak geldt. Zo treffen we in de Babylonische Talmud de volgende passage aan:

'Rabbi Samuël bar Nachmani zei in naam van Rabbi Jonathan: "Wat betekent: Gij immers zijt onze Vader; want Abraham weet van ons niet en Israël kent ons niet; Gij, JHWH, zijt onze Vader, onze Losser van oudsher is uw naam?". In de komende wereld zal de Heilige, Hij zij gezegend, tot Abraham zeggen: "Je kinderen hebben tegen Mij gezondigd". Abraham zal antwoorden: "Heer van de wereld, mogen zij vernietigd worden voor de heiliging van uw Naam". Dan zal de Heer bij Zichzelf zeggen: "Ik ga met Jakob spreken, want hij heeft verdriet ervaren bij de opvoeding van zijn kinderen. Misschien zal hij Mij smeken voor hen barmhartig te zijn". Hij zal tot Jakob zeggen: "Je kinderen hebben tegen Mij gezondigd". Het antwoord van Jakob zal luiden: "Heer van de wereld, mogen zij vernietigd worden voor de heiliging van Uw Naam". Dan zal God bij Zichzelf zeggen: "De ouderen ontbreekt het aan wijsheid, de jongeren aan oordeelsvermogen". Dan zal Hij tot Isaäk zeggen: "Je kinderen hebben tegen Mij gezondigd". Isaäk zal Hem antwoorden: "Heer van de wereld, zijn het alleen maar mijn kinderen? Zijn het niet even goed Uw kinderen? Toen zij de voorrang gaven aan wij zullen doen boven wij zullen luisteren voor Uw aanschijn (een verwijzing naar Ex. 24 : 7: Alles wat JHWH gesproken heeft, zullen wij doen, en daarnaar zullen wij luisteren), hebt Gij hen Israël, Mijn eerstgeboren Zoon (Ex. 4 : 22) genoemd. En nu zouden het Mijn kinderen zijn, niet de Uwe?" ... (volgt een tweede argument waarin o.a. de binding van Isaäk een rol speelt). Dan zullen de kinderen van Israël (tot Isaäk) zeggen: "Gij zijt onze Vader". Maar Isaäk zal hun antwoorden: "Looft mij niet, looft de Heilige, Hij zij gezegend". Hij zal hen wijzen op God. Zij zullen hun ogen opslaan tot de Allerhoogste en zeggen: Gij, JHWH, zijt onze Vader, onze Losser van oudsher is uw naam) (Jes. 63 : 16)' (BSjabbat 89b).

Bij de eerste lezing van de passage kan men de indruk krijgen dat Isaäk als enige voorspreker van Israël geldt, terwijl Abraham en Jakob die taak niet op zich nemen. Maar bij nader toezien geeft het verhaal een verklaring voor het feit dat ook elders als opvallend is ervaren, namelijk dat Isaäk in Jesaja 63 : 16 niet wordt vermeld. Eigenlijk laat Rabbi Samuël bar Nachmani het vers van DJ als aporie onopgelost. Hij benut enkel de verzwijging van Isaäk om de voorsprekersrol van tenminste deze aartsvader in heel haar betekenis en kracht te bevestigen. Men mag de tendens van deze uitleg misschien aldus omschrijven: het bijbelvers dat zo bedreigend is voor de blijvende geldigheid van de voorspraak der aartsvaders, biedt een clause om Isaäk daarvan uit te zonderen, en deze wordt gretig benut.

In de verzameling homiletische midrasjiem Pesiqta Rabbati 30 : 2 lezen we dat God, toen de kinderen van Israël in ballingschap moesten gaan, hun vroeg wie zij als hun leider wensten bij de deportatie. God zou de gekozene, of het nu Abraham, Isaäk of Jakob, Mozes of Aäron, David of Salomo was, doen opstaan uit zijn graf opdat hij de ballingen daadwerkelijk kon leiden.

'Maar de gemeenschap van Israël antwoordde daarop: "Heer van de wereld, wij verlangen niemand van dezen, alleen U zelf, zoals er gezegd is: (Gij immers zijt onze

Vader; want Abraham weet van ons niet en Israël kent ons niet; Gij, JHWH, zijt onze Vader, onze Losser van oudsher is uw naam (Jes. 63 : 16)". Daarop sprak de Heilige, Hij zij gezegend: "Omdat dit uw smeekbede is, zal Ik zelf met u opgaan naar Babel, zoals er gezegd is: 'Om uwentwille zend Ik (Mijzelf) naar Babel (Jes. 43 : 14)".

De eigenlijke pointe van deze midrasj is natuurlijk dat JHWH ook te midden der ballingen aanwezig zal zijn. Aan Abrahams positie wordt geen afbreuk gedaan. Hij is alleen de mindere van JHWH, zoals alle leiders in Israël.

Een zelfde gedachtegang steekt achter een midrasj op Ps. 121 : 1 v.: 'Ik hef mijn ogen op naar de bergen; vanwaar zal mijn hulp komen? Mijn hulp is van JHWH, die hemel en aarde gemaakt heeft'. De betreffende midrasj² past deze verzen toe op de dag van het oordeel en legt vervolgens een tegenstelling tussen 'de bergen' en 'JHWH'. De bergen, hárim, worden gelijkgesteld aan de vaders, de verwekkers, hórim, van Israël. De kinderen van Israël ontdekken in het gericht dat hun vaders hen niet kunnen redden. Dan zullen zij hun ogen opslaan naar hun Vader in de hemel en zeggen: 'Gij immers zijt onze Vader, want Abraham weet van ons niet en Israël kent ons niet; Gij, JHWH, zijt onze Vader, onze Losser van oudsher is uw naam' (Jes. 63 : 16). Ook deze midrasj laat de hoge waarde van Abraham onaangetast. De bevreemding die de tekst van DJ wekt, wordt weggenomen doordat men de tekst toepast op het oordeel, dat uit de aard der zaak alleen God kan voltrekken, zodat ook Hij alleen genade kan laten gelden.

De laatste tekst uit de Joodse overlevering die onze aandacht vraagt, wijst een goede richting aan voor de exegese van het verrassende vers van DJ. In Exodus Rabba lezen we de volgende uitleg van Jesaja 64 : 8(7) in verbinding met 63 : 16:

'Maar nu, JHWH, Gij zijt onze Vaders (Jes. 64 : 8[7]). De Heilige, Hij zij gezegend, zei: "Jullie hebben jullie vaders, Abraham, Isaäk en Jakob, verlaten, en noemen jullie Mij (nu) 'Vader'?"'. De kinderen van Israël zeiden daarop: "Ja, wij erkennen U als Vader". Het is te vergelijken met een weesmeisje dat opgroeide bij een voogd. Het was een goede en betrouwbare man. Hij bracht haar groot en zorgde voortreffelijk voor haar. Hij deed zijn best haar uit te huwelijken. Toen de schrijver kwam om de huwelijksovereenkomst op te stellen, zei hij tot haar: "Wat is je naam?". Zij noemde die. "Wat is de naam van je vader?". Zij zweeg. "Waarom zwijg je?", zei de voogd. Zij antwoordde: "Omdat ik niemand anders als vader ken dan U; want wie grootbrengt, is de vader, niet wie voortbrengt".

Zoals zulke weeskinderen is Israël. Want er is gezegd: 'Wezen zijn wij geworden, vaderloos (Klaagl. 5 : 3). De goede en betrouwbare voogd is de Heilige, Hij zij gezegend. Israël begon Hem 'onze Vader' te noemen, zoals er gezegd is: Maar nu, JHWH, Gij zijt onze Vaders (Jes. 64 : 8[7]). De Heilige, Hij zij gezegend, zei:

"Jullie hebben jullie vaders verlaten, en noemen jullie Mij (nu) 'onze Vader'?"'. Want er is gezegd: Aanschouwt Abraham, uw vaders (Jesaja 51 : 2). Zij antwoordden Hem: "Heer van de wereld, hij die grootbrengt, is de vader, niet wie voortbrengt", zoals er gezegd is: Gij immers zijt onze Vader; want Abraham weet van ons niets (Jes. 63 : 16)' (Ki Tissa 46 : 5).

Achter deze verklaring steekt de opzet om Abraham en JHWH beiden recht te doen door het fysieke vaderschap van het morele te onderscheiden. Het eerste komt de aartsvader toe, het tweede aan God. Naar inhoud is de redenering moeilijk in overeenstemming te brengen met de tweede vershelft van Jesaja 64 : 8(7), trouwens ook met de interpretatie van Abrahams vaderschap in de Schrift en in de traditie, want Abraham heeft de verantwoordelijkheid voor Israël niet geschuwd. Maar de weg waarlangs deze midrasj tot een zinnige verklaring van Jesaja 63 : 16 tracht te komen,

is geschikt. De midrasj geeft aan het begrip 'vader van Israël' een zodanige inhoud dat alleen JHWH eraan beantwoordt. Abraham is niet minder omdat JHWH groter is. Zo leidt deze paragraaf tot de gevolgtrekking dat de Joodse traditie Jesaja 63 : 16 niet heeft willen uitleggen door afbreuk te doen aan Abrahams eminente betekenis voor Israël. Zij plaatst Abrahams vaderschap naast gronden van heil die nog waardevoller zijn. Met deze tendens oefent zij een kritische functie uit ten opzichte van de latere, westerse exegese. Want deze laatste heeft, in het algemeen genomen, Jesaja 63 : 16 zo uitgelegd dat Abraham geen heilsgrond meer vormde voor de ballingen, omdat hij al lang dood was. Maar dan zou hij ook voor ons geen betekenis meer hebben. Het kan de waarde van de Joodse traditie zijn dat zij ons van die opvatting terugroept".

III. De aard van het grote gebed (63 : 7 - 64 : 12[11]): psalm en profetie

Op het onderzoek van DJ rust als hypothese nog steeds de vraag: stammen cp. 56-66, ten minste in hoofdzaak, van één profeet, of bevatten zij materiaal dat uit verschillende bronnen afkomstig is en aan een redactioneel proces zijn onderlinge verband te danken heeft? Voor de tekst die ons bezighoudt, betekent dit het volgende. Is het grote gebed in 63 : 7 - 64 : 12(11) een compositie van DJ, hetzij als profeet, hetzij als redactor opgevat, of staan we hier voor een liturgische smeekklacht, een genre dat kenmerkend is voor de tijd van de ballingschap?" Naar mijn weten heeft Elisabeth Pascal-Gerlinger als eerste een begin gemaakt met een systematisch onderzoek van deze kwestie. Haar voorlopige bevindingen zijn verrassend. Deze klacht van DJ is enerzijds duidelijk verwant aan drie andere gebeden uit de tijd van de ballingschap, en wel de Psalmen 77 en 106, en Nehemia 9, anderzijds stemt dit gebed sterk overeen met Jesaja 59. Het gaat in dit laatste geval niet alleen om een groot aantal uitdrukkingen die beide teksten gemeen hebben, deze termen zijn ook op gelijke wijze gegroepeerd in woordhoven, en bovendien stemt de volgorde van deze woordhoven opvallend overeen.

Dit gegeven bevestigt dan de stelling die in ander verband reeds is geopperd, en wel deze dat de algehele compositie van DJ een concentrische structuur vertoont, rond de kern van cp. 60-62, zodat cp. 59 en cp. 63 : 7 - 64 : 12(11) daarin elkaars pendant vormen.

Kortom, de lange smeekbede van Jesaja 63 : 7 - 64:12(11) vertoont de kenmerken van een psalm uit de liturgie van de ballingschap, en zij is tevens een profetie die organisch past in het geheel van DJ. Hebben we dit eenmaal vastgesteld, dan kunnen we voor een verklaring van de zin 'Abraham weet van ons niet' ook bij deze twee contexten te rade gaan.

IV. '*Niet weten van*': een term voor een verbroken verbintenis.

Als we het spoor van de gebedstaal der ballingschap mogen volgen, is het zinnig te vragen naar het literaire genre waarin de uitspraak 'Abraham weet van ons niet' kan thuishoren. Nu mag ik het als bekend veronderstellen dat de collectieve klaagpsalmen doordrenkt zijn van voorstellingen en bewoordingen uit de verbondstheologie. Het ligt dan ook voor de hand dat men de zin 'Abraham weet van ons niet' in verband heeft gebracht met het feit dat het werkwoord 'kennen, weten van', zowel in de literatuur van het Oude Nabije Oosten als in de Schrift, de betekenis kan hebben van een verbintenis aangaan of in stand houden. Een dergelijke verbintenis kan van verschillende aard zijn: tussen vorst en vazal, tussen man en vrouw, tussen God en koning of profeet of volk (Gen. 4 : 1; 18 : 19; Ex. 33 : 12; Deut. 9 : 24 LXX; 34 : 10; Richt. 11 : 39; II Sam. 7 : 20; Jesaja 19 : 21; 45 : 3 v.; Jer. 1 : 5; 12 : 3; Hos. 13 : 5; Amos 3 : 2; Ps. 36 : 11). Evenzo staat de term 'niet kennen, weten van' vaak voor de

afwezigheid of het verbreken van een verbond. Hier volgt een overzicht van de teksten waarin 'kennen, weten van' met een negatie in deze betekenis voorkomt.

1. In de betekenis dat een verbintenis ontbreekt:

- 'goden die gij niet gekend hebt': Deut. 11 : 28; 13 : 3, 7, 14; 28 : 64; 29 : 25; 32 : 17; Jer. 7 : 9; 9 : 15; 19 : 4; 44 : 3; Dan. 11 : 38;
- mensen en volken kennen elkaar niet: Ex. 1 : 8; Deut. 22 : 2; 28 : 33; 33 : 9; II Sam. 22 : 44; Jesaja 55 : 5; Zach. 7 : 14; Ruth 2 : 11;
- God niet kennen: Gen. 28 : 16; Ex. 5 : 2; Richt. 2 : 10; I Sam. 3 : 7; Jesaja 45 : 4 v.; Jer. 10 : 25; Ps. 79 : 6;

2. In de betekenis dat een verbintenis niet wordt aangehouden:

- God niet kennen: Jer. 2 : 8; 4 : 22; 9 : 2, 5; Hos. 5 : 4.

'Niet weten van' (ló yd) komt wel voor bij DJ, maar niet, zoals in 63 : 16, met een persoon als object (56 : 10 v.; 58 : 3; 59 : 8). Ook bij de Tweede Jesaja (TJ) komt 'niet weten van' wel voor (42 : 16, 25; 44 : 8 v., 18; 45 : 20; 47 : 8, 11; 48 : 6, 8), maar in de bijzondere betekenis van een verbond alleen met betrekking tot Kores en God (45 : 4 v.) en Israël en de volken (55 : 5). De parallelle uitdrukking 'niet kennen' (ló nkr hif'il) komt bij beide profeten verder niet voor. Men kan wel zeggen dat dit werkwoord zonder ontkenning in ongeveer gelijke zin gebruikt wordt in 61 : 9: 'Allen die hen zien, zullen erkennen, dat zij het nageslacht zijn, dat JHWH gezegend heeft'.

De meest sprekende tekst voor ons is wel de spreuk waarmee Mozes Levi zegt, waarbij hij zinspeelt op de gebeurtenissen rondom de gouden stier, toen de stam van Levi de vereerders van het beeld zonder onderscheid van verwantschap doodde: 'Die van zijn vader en zijn moeder zeide: ik zie hen niet; zijn broeders wilde hij niet kennen en van zijn kinderen wilde hij niet weten' (Deut. 33 : 9; vgl. Ex. 32 : 27 vv.). Volgens deze spreuk heeft Levi de verbondenheid van familie en stam toen prijsgegeven om de afgoderij uit Israël uit te roeien. Juist het feit dat nergens in de Schrift behalve in deze tekst en in Jesaja 63 : 16 de werkwoorden yáda' en hikkír in parallelle positie voorkomen, versterkt de opvatting dat de zin 'Abraham weet van ons niet' het volgende betekent: *de aartsvader heeft de verbintenis met zijn nageslacht opgezegd*.

Deze uitleg van Jesaja 63 : 16 staat mijns inziens op stevige bodem. Verre van Abraham voor dood en machteloos te verklaren kenmerkt dit vers de ernst van Israëls situatie hierdoor dat de stamvader zijn nageslacht niet langer als zodanig erkent. Israël is afgesneden van zijn levensbron, voor zover God de voortgang van het leven heeft toevertrouwd aan de opeenvolging van tóledót, verwekkingen. Wanneer we de uitzonderlijke positie van Abraham als drager van Gods onherroepelijke zegen van vruchtbaarheid (Gen. 12 : 2; 22 : 17) en van het verbond tussen God en zijn nageslacht (Gen. 18 : 1- 8) in aanmerking nemen, dan is de uitspraak van DJ 'Abraham weet van ons niet' zonder meer vernietigend voor Israëls zelfverstaan. Met deze uitspraak slaat de biddende gemeenschap de grond onder haar uitverkiezing weg en geeft zij iedere titel op redding en voortduur prijs.

Men zal hiertegen inbrengen dat Israël de doodsdreiging over zijn bestaan toch veel fundamenteeler heeft beleden in de erkenning dat JHWH zelf zijn verbond met zijn volk als beëindigd moet beschouwen (Hos. 1 : 9; vgl. Jesaja 2 : 6; 6 : 10; Jer. 11 : 11-14; 14 : 5 v.; Ez. 15 : 6 vv.). Ik waag het dit te ontkennen. Wanneer een volk tot de bevinding komt dat God het verbond heeft opgegeven, maar tegelijkertijd de gronden van zijn aanspraak op heil nog geldig acht, staat de verwachting van herstel en nieuw leven nog overeind. Wanneer men daarentegen God nog wel als een verleden,

vervreemde verbondspartner beschouwt, maar eigenlijk geen reden meer ziet waarom men aanspraak zou kunnen maken op herstel van de verbintenis, dan is er echt geen hoop meer. Kortom, in een bepaalde beleving van het geloof kan de grond waarop men Gods welwillendheid verwacht, waardevoller zijn dan zijn welwillendheid zelf, omdat die grond de ongeschokte continuïteit van het bestaan waarborgt. DJ laat de biddende gemeente die weg niet bewandelen. In deze belijdenis durft Israël onder ogen zien dat het geen grond heeft om op te staan.

V. De kleine context van de uitspraak 'Abraham weet van ons niet'

Nu we hebben gezien dat de uitspraak 'Abraham weet van ons niet' geen verwijt inhoudt jegens de aartsvader, maar een zelfbeklag dat tevens een schuldbelijdenis vormt, willen we nagaan welke plaats deze belijdenis inneemt in de context van Jesaja 63 : 7 - 64 : 12(11). Alleen in dat grotere verband kan de eigenlijke zin van de erkenning dat Israël is afgesneden van het levendscheppend verbond met Abraham, voor ons oplichten. Op zich genomen kan men de merkwaardige uitspraak ook toeschrijven aan oosterse overdrijving, aan een drang tot zelfvernietiging of beeldenstorm, of aan een polemiek tegen een dominerende Abrahamtheologie, kortom aan bekommernissen die indien wij ze niet delen, het belang van de uitspraak voor ons slechts van toevallige aard maakt. Maar ik meen dat het vers, geplaatst in de boodschap van DJ zelf, voor ons van eminent belang zal blijken te zijn.

Bij een zo lang tekstgeheel als Jesaja 63 : 7 - 64 : 12(11) is het methodisch geboden eerst de onmiddellijke context waarin de uitspraak is ingebed, te onderzoeken. Pas wanneer we weten hoe hij daarin functioneert, kan de doorlopende gedachtegang licht verschaffen.

De afbakening van de kleine context is niet zo moeilijk. De zin 'Abraham weet van ons niet' maakt in eerste instantie deel uit van een klein segment met een concentrische structuur (63 : 15 -17), en in tweede instantie van een iets groter segment, waarin de terugkeer van bepaalde woorden en begrippen een patroon vertoont (63 : 15-19a). Bij deze afbakening volgen wij een andere colometrie dan BHK en BHS voorstellen.

Teneinde de vertaling en het schema van de opbouw zo overzichtelijk mogelijk weer te geven, zijn deze op de volgende bladzijde samen afgedrukt.

Vertaling:

15a Schouw uit de hemel en zie / uit uw heilige en luisterrijke woning.

15b Waar zijn uw ijver en uw machtige daden? /
uw innerlijke bewogenheid en uw ontferming /
hebben zich jegens mij niet laten gelden.

16a Gij immers zijt onze Vader; /
want Abraham weet van ons niet /
en Israël kent ons niet;

16b Gij, JHWH, zijt onze Vader, / onze Losser van oudsher is Uw Naam.

17a Waarom liet Gij ons afdwalen, JHWH, van Uw wegen /
verharddet Gij ons hart, zodat wij U niet vreesden?

17b Keer weder ter wille van uw knechten, / de stammen van uw erfdeel.

18a *Sedert korte tijd hebben (zij) uw heilig volk verdreven,* /
18b hebben onze tegenstanders uw heiligdom vertrapt.

19a Wij zijn geworden *tot mensen* over wie Gij vanouds niet hebt geheerst, /
over wie Uw Naam niet is uitgeroepen.

(Vertaling volgens de uitgave van het Nederlands Bijbelgenootschap, behalve waar cursief gedrukt. Alleen in vs. 18a volgen wij een andere interpretatie.)

Deze verzen vertonen de volgende, boven reeds vermelde patronen van opbouw:

15a	A		D
15b		B	
16a			C}
16b			C} E
17a		B	
17b	A		D
18a-b			D
19a			E

Het eerste patroon, de concentrische structuur (ABCCBA) van vs. 15-17, wordt bepaald door de aanvangswoorden der versregels: de imperatieven van vs. 15a en vs. 17b (A A), de vraagwoorden van vs. 15b en vs. 17a (B B) en de bijna woordelijke overeenkomst van vs. 16a' en vs. 16b' (C C).

Het tweede patroon, de interne regelmaat (DEDDE) van vs. 15-19a, wordt bepaald door verschillende factoren:

- Vs. 15a wordt hernomen en uitgewerkt in vs. 17b en vs. 18, ten eerste door het thema dat de afstand tussen God en zijn volk overbrugd moet worden (vs. 15a en vs. 17b: 'uit de hemel' en 'keer weder'), vervolgens in de term 'heilig' (vs. 15a" en vs. 18) (D).
- Vs. 17b en vs. 18 zijn verbonden door de begrippen 'stammen' en 'volk', 'erfdeel' en 'verdrijven' (eigenlijk 'in bezit nemen') (D).
- Vs. 19a herneemt uit vs. 16 de dubbele ontkenning en de uitdrukkingen 'Uw Naam' en 'vanouds'. Verder vormen de uitspraken over wie JHWH is voor de sprekers en wie de sprekers zijn in relatie tot God, elkaars spiegelbeeld. Dit komt ook klankmatig tot uitdrukking en wel in het rijm tussen 'ábínú ('onze vaders') en 'wij zijn geworden' (háyínú) (E).

Nu wij hebben vastgesteld dat vs. 15-19a de onmiddellijke kleine context vormen van de uitspraak 'Abraham weet van ons niet', vraagt het onderzoek naar de

gedachtegang waarin deze uitspraak past, om een uitleg van deze versregels tegen de achtergrond van het woordgebruik in Jesaja 56-66.

VI. Het vaderschap van JHWH volgens Jesaja 63:15 -17 en tegen de achtergrond van Jesaja 56 – 66.

De uitspraak 'Abraham weet van ons niet' staat in parallellisme met de belijdenis 'Gij zijt onze Vader'. Deze term komt bij DJ en TJ te weinig voor om inhoud te geven aan de belijdenis. Het is de context waarin dat gebeurt.

Het woord 'Vader' voor God komt bij DJ alleen in dit gebed voor (63 : 16 [tweemaal]; 64: 8[7]). Jakob wordt eenmaal zo genoemd (58: 14). Verder spreekt DJ van 'de vaderen' (64 : 11[10]; 65 : 7).

TJ kent Jakob en Abraham als 'Vader' van Israël (43 : 27; 51 : 2). Eenmaal past hij de metafoor 'Vader' op God toe (45 : 10). Deze drie plaatsen bevatten niet nog andere woorden die het zouden toestaan te veronderstellen dat DJ naar een specifieke tekst van TJ verwijst. Men kan hooguit zeggen dat beide profeten in hetzelfde algemeen bijbelse overleveringshistorische verband staan.

Volgens de concentrische structuur waarin Jesaja 63 : 16 is opgenomen, verwacht de profeet van JHWH als Vader twee dingen: dat Hij uit de hemel Israëls situatie in ogenschouw neemt (vs. 15a) en dat Hij terugkeert ter wille van zijn knechten (vs. 17b). Beide beden zijn verbonden met een vraag. Op de eerste bede volgt de vraag waar Gods machtige daden en ontferming jegens Israël blijven (vs. 15b). De tweede bede spruit voort uit de vraag waarom God Israëls afdwaling duldt (vs. 17a). Beide beden en de daarmee verbonden vragen hebben een bruggenhoofd in het centrale vers, vs. 16, waar JHWH wordt beleden als Vader.

- De eerste bede, dat God toch mag 'zien', vindt een rechtvaardiging in het feit dat Abraham en Israël 'niet weten van' de biddende gemeenschap, haar 'niet kennen' (vs. 16a). 'Zien' en 'kennen' vormen vaak een isotopie (vgl. 56 : 10 ['blind' en 'niet kennen']; 58 : 3; 61 : 9; 66 : 14; bij TJ: 41 : 20; 42 : 16 ['blind' en 'niet kennen']; 43 : 19; 44 : 9, 18; 47 : 13).
- De tweede bede, dat God toch mag 'wederkeren', steunt op wat zijn titel is: 'onze Losser van oudsher' (vs. 16b). 'Lossen' vormt vaak een semantisch verband met een werkwoord van 'gaan', waarbij God naar Israël of Israël naar God komt (59 : 20; 62 : 12[vgl. 11]; 63 : 9; bij TJ: 43 : 1; 44 : 22; 48 : 17; 52 : 3[vgl. 5], 9[vgl. 8]; 54 : 5[vgl. 6], 8[vgl. 7]).

Wij zullen nu van beide elementen, vs. 15 en vs. 17, nagaan welke inhoud zij geven aan het vaderschap van God.

De 'hemel' waar JHWH woont (63 : 15,19; 66 : 1), is voor DJ geen plaats die het zicht van God belemmert, ook al denkt Israël soms van wel. Het is eerder zo dat alleen God waarneemt wat zich op aarde afspeelt (nbt hi'el heeft bij DJ steeds God als subject [63 : 5, 15; 64 : 8; 66 : 2], r'h vijfmaal [57 : 18; 58 : 3; 59 : 15 v.; 63 : 15; met een ander subject dertienmaal]). Mensen beginnen pas echt te zien wanneer iemand zich niet onttrekt aan eigen vlees en bloed, doch oog heeft voor de naakte en hem kleding verschaft (58 : 7), en tevens wanneer het licht van God eindelijk over Sion opgaat (60 : 2, 4 v.; 61 : 9; 62 : 2; 66 : 8, 14, 18 v., 24). De plaats waar God woont, 'het hoge en heilige', wekt bij Hem zozeer de aandacht voor de verdrukten dat Hij tegelijkertijd bij hen woont (57 : 15; 59 : 15 v.; 66:1 v.). Ook de kwalificaties 'heilig' en 'luisterrijk' kenmerken, vanuit andere teksten gezien, de hemel als een plek waar, in tegenstelling tot de elders heersende verhouding tussen verdrukkers en verdrukten, de laatsten de voorrang genieten (vgl. respectievelijk qódès en tifèrèt in 56 : 7; 57 : 13; 58 : 13; 62 :

9, 12; 65 : 11, 25 en 63 : 12, 14). Daarentegen zijn mensen niet in staat Gods aandacht te trekken door religieuze praktijken zonder menselijke gerechtigheid (58 : 3).

De hemel is ook de plaats vanwaar men machtige daden in dienst van de ontferming mag verwachten. In dit verband moeten we opmerken dat vs. 15b' ('Waar zijn uw ijver en Uw machtige daden?'; qin' ateká úgeburótèká rechtstreeks naar een passage van TJ verwijst: 'JHWH trekt uit als een held; als een krijgsman doet Hij de strijd lust ontbranden' (42 : 13: kaggibbór. . . qin'a).

Deze mening steunt op de volgende gegevens:

- De stammen *qn'* en *gbr* komen nergens anders in de Schrift in parallellisme voor (in collocatie nog in Spr. 6 : 34).
- De stam *gbr* ontbreekt verder bij DJ, *qn'* komt bij hem verder alleen in 59 : 17 voor, terwijl de stam *gbr* bij TJ nog vijfmaal voorkomt en *qn'* daar verder ontbreekt.
- In 42 : 13 omsluiten deze stammen de versregel (afgezien van YHWH aan het begin), in 63 : 16 komen ze in omgekeerde volgorde voor. Dit zijn feiten die het citaatkarakter versterken.
- Het derde colon bevat een term, 'hebben zich niet laten gelden' ('pq hitpa'el), die ook in het slot van dit gebed voorkomt (64:12[11]: 'Zult Gij U inhouden?'). DJ kent dit woord verder niet. Bij TJ komt het alleen in 42 : 14 voor ('Ik heb Mij ingehouden'), in onmiddellijk vervolg op het vers waarnaar het eerste colon van onze versregel verwijst.
- Ook andere taalfeiten uit de context van 42 : 13 keren terug in de context van 63 : 15, weliswaar op secundair niveau, maar toch niet zonder verwijzende betekenis. 'Een barende vrouw' (42: 14: kayyólèdèt) keert terug in 'uw ontferming' (63: 15: rahamèka). Dat de blinden gaan op wegen die zij 'niet kennen', heeft een pendant in het 'niet kennen' van Abraham en Jakob (42 : 16; 63 : 15: ló yd), en Gods zwijgen 'van oudsher' in Zijn losserschap 'van oudsher' (42 : 14; 63 : 16: mé'ólám).
- Tenslotte, de tegenstelling van duisternis en licht (42 : 16) beantwoordt aan de grote wisseling in de kosmos die volgens het voorafgaande tekstcomplex, cp. 60-62, over Jeruzalem zal plaatsvinden.

Indien we het verband tussen 42 : 13 - 16 en 63 : 15 niet tot overeenkomstig woordgebruik beperkt beschouwen, maar aannemen dat de strekking van de eerste passage de tweede beïnvloedt, dan betekent dit het volgende. De biddende gemeente van DJ vraagt om een optreden van JHWH dat even opzienbarend is als de door TJ aangekondigde nieuwe uit- en doortocht. Zonder dat 63 : 15 ook maar één woord bevat dat dit thema suggereert, werkt de verwijzing naar 42 : 13 -16 toch als een zinspelende daarop. De onmiddellijk voorafgaande context heeft dit voorbereid, want de eerste uittocht en doortocht zijn daar uitdrukkelijk aan de orde geweest (63 : 12 -14), en in de onmiddellijk volgende context komt de weg die Israël in feite gegaan is, in tegenstelling tot de weg die God bedoeld had, ter sprake (63 : 17a). Voor het vaderschap van JHWH betekent dit het volgende. Juist omdat God woont in de verre, heilige en luisterrijke hemel, mag men verwachten dat Hij aandacht zal hebben voor de noodlijdende gemeente. Deze verwacht van zijn vaderlijke zorg een nieuw initiatief, een geleide dat niet onderdoet voor de eerste doortocht door de wateren en de woestijn.

In het tweede element, vs. 17, neemt de betekenislijn van het voorafgaande, en daarmee de inhoud van Gods vaderschap, een onverwachte wending. Dit begint eigenlijk al in vs. 16b. De belijdenis van JHWH als Vader wordt hier uitgewerkt in de naam 'Losser vanouds'. Eigenlijk sluit het vaderschap het losserschap uit. In de

werkelijkheid der juridische verhoudingen waarop deze metafoor teruggaat, is de verantwoordelijkheid van de lossers een andere dan die van de vader. Het losserschap begint waar het vaderschap niet meer bestaat; het wordt volgens graden van bloedverwantschap vanuit de gezamenlijke familievader berekend". Nu staat het begrip 'losser' (gó'él bij DJ natuurlijk onder invloed van TJ, bij wie het een zelfstandige theologische betekenis heeft ontwikkeld. 'Lossen' betekent bij hem bevrijden uit de macht van Babel (43 : 1, 14; 47 : 4; 48 : 17, 20; 49 : 26; 51 : 10; 52 : 3), en het element van verwantschap gaat bij hem over in dat van het herstel van een verbroken verbintenis (44 : 22 vv.; 52: 9; 54 : 5, 8). Ook bij DJ impliceert 'lossen' een persoonlijke verhouding en vooral het herstel daarvan (59 : 20; 60 : 16; 62 : 12; 63 : 9). In 63 : 16, waar 'Losser' parallel staat met 'Vader', zal het betekenen dat de bevrijding aan de verhouding met de Vader haar eigenlijke inhoud geeft. Op deze wijze behelst het vaderschap van JHWH niet een gegeven, statische verbintenis. Israël verwacht van God dat Hij deze zelf verwerkelijk door zijn volk te bevrijden uit vreemde heerschappij, terug naar de meest innige verhouding met Hem.

In vs. 17a komen nu twee lijnen samen: die van vs. 15b, waar de verwijzing naar 42 : 13 de bede om een nieuwe uittocht impliceert, en die van vs. 16b, waar de verwachting spreekt dat God zelf het vaderschap zal realiseren. Deze lijnen vloeien samen in de vraag waarom JHWH het duldt dat Israël een andere weg is gegaan, een dwaalweg die Israël heeft verwijderd van zijn God. De verantwoordelijkheid voor het vaderschap van JHWH wordt hier eenzijdig bij Hem zelf gelegd. De weg die Israël heeft bewandeld, staat in schrille tegenstelling tot de eerste uittocht, toen God zijn volk zo nabij was en zich daarmee een naam verwierf (63 : 8 -14), in tegenstelling ook met het aangekondigde vertoon van macht en ijver dat voor de terugkerenden de duisternis tot licht zal maken (42 : 16). De biddende gemeente geeft in 63 : 17 inzicht in haar wonderlijke opvatting van de eigen afdwaling. Het Vaderschap van JHWH had moeten bewerken dat Israël zich niet verwijderde van Hem. Elders heeft Israël, geconfronteerd met eigen nood, de vraag naar het waarom hiervan beantwoord met een belijdenis van eigen schuld. Maar daar stelt het deze vraag aan zichzelf (Deut. 29: 24-28; II Kon. 17: 7-23; Jesaja 43:22-28; 59:9-15; Ps. 78; 81 : 12; Klaagl. 1 : 8; 2 : 14; 3 : 40 vv.). Hier, in confrontatie met zijn Vader, stelt het de vraag in eerste instantie als een verwijt: 'Waarom liet Gij ons afdwalen?' Maar in tweede instantie belijdt Israël met deze vraag dat het in dit vaderschap al zijn vertrouwen stelt. In de verhouding tussen deze Vader en zijn kinderen moet de Vader in staat zijn ervoor te zorgen dat de kinderen geen weg inslaan die hen verwijdert van Hem. Het parallellisme van vs. 17a brengt daarbij fraai tot uitdrukking dat de verbondenheid van Vader en kinderen in levenswijze én gezindheid gestalte vindt: 'Waarom liet Gij ons afdwalen van uw wegen/verhardde Gij ons hart ...?'.

Zo wordt het langzamerhand duidelijk waarom Abraham volgens DJ de verbintenis met zijn nageslacht heeft verbroken, terwijl JHWH daarvan de Vader is en blijft. Het begrip vaderschap krijgt hier een inhoud die het moeilijk toepasbaar maakt op menselijke verhoudingen.

In de omgang der generaties is het nu eenmaal zo dat er verwijdering kan optreden, dat een volgend geslacht een andere weg inslaat, dat ouders grenzen stellen aan de mogelijkheid andere patronen van waarde of onwaarde te integreren in de familiale saamhorigheid, wil er nog sprake zijn van verbondenheid in het levensavontuur. De Schrift kent deze werkelijkheid. Het is gegeven met de tien geboden dat ouders gezag uitoefenen over kinderen en recht hebben op eerbied en gehoorzaamheid (Ex. 20 : 12;

Deut. 5 : 16). Miskening van deze scheppingsorde roept een vloek (Gen. 27 : 12) en een onwaardig levenseinde (Spr. 30 : 17) af. De wet heeft ook voorzien in bestraffing van de weerspannige zoon (Deut. 21 : 18-21). Binnen dat patroon is Abraham de vader van Israël. Hij geeft zijn vaderschap gestalte in de eis dat zijn nageslacht de tora onderhoudt en de gerechtigheid beoefent. Binnen die grenzen waarborgt Abraham de zegen van de belofte voor zijn huis (Gen. 18 : 18 v.). Binnen de grenzen van een aldus opgevat vaderschap ook heeft Abraham volgens DJ de verbintenis met zijn nageslacht opgezegd: 'Abraham weet van ons niet'. Over het vaderschap van JHWH daarentegen koestert DJ een andere gedachte. Dit vaderschap rijst uit boven dat van Abraham. JHWH is als Vader van Israël zo machtig en zo najiverig dat Hij zelfs de door Israël zelf gekozen verwijdering niet hoeft te aanvaarden. Hij kan de breuk met zijn kinderen voorkomen en verhelpen. Daartoe wordt Hij hier uitgenodigd onder de aanroeping 'Vader'.

Vs. 17b trekt nu uit deze nieuwe opvatting van Gods Vaderschap de conclusie: 'Keer weder'. Het thema van de weg neemt hier een verrassende wending. Als Israël is afgeweken van de weg die JHWH voor hem had uitgezet, en als de verantwoordelijkheid om de kwalijke uitwerking hiervan, de verwijdering van God, ongedaan te maken bij JHWH zelf ligt, dan is het een consequente voorstelling dat God zelf moet terugkeren. Enige commentatoren hebben het moeilijk met de bede: 'Keer weder ter wille van uw knechten' (vs. 17b). Men vindt het logisch dat er moet staan: 'Doe ons, uw knechten, wederkeren', of men interpreteert de oproep 'keer weder' als 'wees welgezind'. Maar het is juist consequent en van groot belang voor de interpretatie van Gods vaderschap dat JHWH wordt opgeroepen zelf terug te keren. Indien de verantwoordelijkheid voor de verwijdering tussen deze Vader en zijn kinderen bij de Vader mag liggen, dan zal Hij de afstand die tussen hen gegroeid is, moeten overbruggen. Israël is weggegaan, maar de Vader zal terugkeren. Dat durft Israël vragen van deze Vader. Door zo onbeschaamd veel van Hem te verwachten geeft de biddende gemeenschap te kennen dat zij haar vertrouwen op Hem en Hem alleen vestigt.

De imperatief 'Keer weder' (sub), tot God gericht en zonder prepósiónele bepaling, komt alleen nog voor in Ps. 6 : 5; 90 : 13 (met prepositionele bepaling in Ex. 32 : 12; Num. 10 : 36; Ps. 7 : 8; 80 : 15). We treffen hier duidelijk een term uit de gebedstaal aan³². Toch past deze oproep tot God ook goed in de thematiek die DJ met TJ verbindt. De enige andere plaats in Jesaja 40-66 waar sprake is van Gods terugkeer (sub), is het voorlopige slot van TJ: 'Met eigen ogen zien zij, hoe JHWH naar Sion terugkeert' (52 : 6). Weliswaar is het werkwoord hier verbonden met een prepositionele bepaling ('naar Sion'), maar het is goed mogelijk dat DJ die in 63 : 17 veronderstelt. De oproep 'keer weder' is lokaal bedoeld, gezien het vervolg van het gebed (63 : 19[64 : 1]; 64 : 3[2]: 'dat Gij nederdaaldet').

Het is heel subtiel dat bij deze bede 'Keer weder' een plaatsbepaling ontbreekt. Had er gestaan 'Keer weder tot uw knechten', dan zou de eigen aard van deze terugkeer niet duidelijk worden. Dan zou men de afstand teveel geografisch kunnen begrijpen, en alsof het subject, JHWH, die Zelf had veroorzaakt. Men zou kunnen denken dat God zijn knechten had verwaarloosd. In de uitdrukking die er nu staat, 'ter wille van Uw knechten' (lema'an 'abádèka), ligt vooral een perspectief besloten. *God moet wederkeren niet omdat de bidders zich beschouwen als Zijn trouwe knechten, maar opdat zij Hem als knechten zullen dienen.* Deze dienst is meer beoogd doel dan een al werkelijk bestaande beweeggrond. Als JHWH terugkeert, zal Hij hen winnen als Zijn knechten.

Het voorzetsel *ləma'an* drukt, verbonden met een zelfstandig naamwoord, meestal weliswaar de beweeggrond van een handeling uit, maar soms ook het doel. De finale betekenis is evident aanwezig wanneer het woord verbonden is met een werkwoord (*verbum finitum* of *infinitum* [*infinitivus*]). Maar ook in een verbintenis met een zelfstandig naamwoord treedt het causale aspect soms terug voor een finaal aspect (1 Kon. 11 : 39; Ps. 5 : 9; 8 : 3 ; 48 : 12)¹. Bij TJ en DJ lijkt ons dit het geval te zijn in 42 : 21; 62 : 1; 65 : 8.

Het wekt verwondering dat deze bidders tegenover deze Vader niet in de verhouding van 'kinderen' (vgl. 63 : 8!) willen staan, maar in die van 'knechten' ('*abádím*).

- De verklaring hiervan ligt ten eerste in het belang van het thema 'de knechten van JHWH' voor DJ. Uiteindelijk is deze profeet bezig met de vraag in wie en hoe het nageslacht van de Knecht, dat TJ heeft aangekondigd (53 : 10), gestalte krijgt. Nadat het begrip 'knechten' in het slot van TJ (54 : 17) programmatisch geïntroduceerd en in de inleiding van DJ (56 : 6) opgenomen is, speelt het in 57 : 9-62 : 12 een belangrijke rol, zonder dat het woord zelf daarin valt. In 63 : 17 wordt het opnieuw aan de orde gesteld. Dit gebeurt in parallellisme met het woord 'erfdeel' (*nahala*, waarmee het bij zijn eerste voorkomen (54 : 17) was verbonden. Vanhier loopt de lijn door naar het slot van DJ, waar de vraag naar de knechten van JHWH wordt beantwoord (65 : 8 v., 13 vv.; 66 : 14).
- Een tweede reden voor de keuze van 'knechten' boven 'kinderen' kan zijn dat het vaderschap van JHWH in deze passage een ongewone inhoud heeft gekregen. Wie zo Vader is dat Hij zelf zijn afgedwaalde kinderen moet opzoeken, verdient kinderen die geheel beantwoorden aan zijn verwachting. In Jesaja 40-66 nu heet de figuur die het welbehagen van JHWH volbrengt, zijn Knecht (41 : 8 v.; 42 : 1; 44: 1 v., 2l; 48 : 14; 49 : 5 v.; 53 : 10), en wie vasthouden aan zijn verbond, heten er zijn knechten (54 : 17; 56 : 6). Wanneer JHWH zo Vader is dat Hij wederkeert tot zijn kinderen, maakt Hij Israël tot Zijn knechten. Het woord 'kinderen' kan in de context gevoeglijk ontbreken.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk het volgende. DJ houdt de gemeente van de ballingschap een gebed voor waarin zij de confrontatie met Abraham, haar vader en de levende belichaming van de overgeleverde belofte, niet uit de weg gaat. Wanneer de gemeente terugkijkt op de weg die zij verkozen heeft, kan zij slechts besluiten dat de stamvader, die borg staat voor de verwerkelijking van de belofte, zijn nageslacht wel moet afwijzen (vs. 16a). Maar waar Abraham zich moet afwenden, verwacht Israël van de Veelvermogende en de Barmhartige dat Hij oog heeft voor haar armzaligheid en haar een uitweg ontsluit (vs. 15). Waar de gemeente geen middelaar meer heeft en de door haar zelf geschapen kloof met God niet kan overbruggen, mag zij hopen dat JHWH haar als Losser tegemoetkomt en haar aanvaardt, niet als kinderen die waarop dan ook aanspraak kunnen maken, maar als knechten, door wie Zijn welbehagen, Zijn plan met de wereld, wordt voltrokken (vs. 17).

VII. JHWH Vader en Formeerder (Jes. 64 : 8[7])

Wij maken nu een uitweiding naar een vers dat we iets verder in dit gebed aantreffen, omdat het de strekking van de verzen die wij hebben besproken, tot voltooiing brengt. Het gaat om Jesaja 64 : 8(7): 'Maar nu JHWH, Gij zijt onze Vader; wij zijn het leem, Gij zijt onze Formeerder, en wij allen zijn het werk van Uw hand'. Het hoeft geen betoog dat DJ hier teruggrijpt op de passage die ons heeft beziggehouden (63 : 15-17). Het Vaderschap van JHWH wordt hier verbonden, niet met zijn titel 'Losser'

(gó'él zoals in 63 : 16, maar met die van 'Formeerder' (yósér), de traditionele vertaling voor de metafoor van de pottenbakker, toegepast op God.

Welk nieuw aspect voegt deze belijdenis toe aan het vaderschap van JHWH over Israël?

De overgrote meerderheid van de commentatoren is van mening dat de bidders hier een beroep doen op wat zij zijn, maaxsel van God, om JHWH ertoe te bewegen hen te sparen. Talloze malen vindt men de omschrijving: Gij hebt ons gemaakt, daarom kunt Gij ons niet aan ons lot overlaten". Hier staat tegenover dat enige commentatoren dit 'formeren' van God niet in het verleden plaatsen, maar in het heden". Volgens hen doet Israël hier een beroep op Gods scheppend vermogen, dat Hij zijn volk nu zal werkelijken in de vorm die Hem voor ogen staat. De biddende gemeente wil zich als leem pretentieloos voegen naar de handen van Hem die vrij beschikt over de gestalte van wat Hij in het leven roept -en door de geschiedenis leidt. Deze uitleg past beter bij wat recente studies uitwijzen, namelijk dat de beeldspraak van de pottenbakker en het leem overal in het Oude Testament de soevereiniteit van Gods handelen uitdrukt (Jer. 18 : 1-6; Jesaja 29 : 15 v.; 45 : 9 v.)³⁸. Het lijkt me geboden deze betekenis van het motief ook voor Jesaja 64 : 8(7) aan te houden, en haar niet om te buigen naar afgeleide zingevingen, zoals bovengenoemde: 'Wij zijn uw maaxsel; dat verplicht U ons te redden', of andere, zoals: 'Gij hebt ons uitverkoren'³⁹, of: 'Wij zijn uw kinderen', of: 'Wij zijn maar zwak en vergankelijk'. Met de belijdenis: 'Wij zijn het leem, Gij zijt onze Formeerder' levert Israël zich uit aan Gods vormgevende hand. Het wil worden wat JHWH met hem beoogt. Kortom, het is een bede dat God modellerend zal optreden.

In deze uitleg komt ook de traditie waarin DJ staat, het beste tot haar recht. Want in Jesaja 45 : 9 v., de belangrijkste parallelplaats van Jesaja 64 : 8(7), verwijt God de volken dat zij zich een oordeel aanmatigen over het werk dat Hij thans uitvoert:

9 Wee hem die met zijn vormer twist, een vat onder aarden vaten! Zegt het leem tot zijn vormer: 'Wat maakt gij? Uw werkwijze is onhandig?'

10 Wee hem die tot een vader zegt: 'Wat verwekt gij?', en tot een vrouw: 'Wat hebt gij barensweeën?!'

11 Zo zegt JHWH, de Heilige Israëls en zijn Formeerder: 'Vraagt Mij om de toekomstige dingen, mijn kinderen en het werk mijner handen - vertrouwt het Mij toe'.

Het is duidelijk dat er tussen deze tekst en Jesaja 64 : 8(7) vele aanknopingspunten bestaan. De belangrijke zijn wel de verbinding van 'vormer, Formeerder' met 'Vader', en de term 'leem'. Het voert te ver beide passages tot op de bodem te vergelijken. Het algemene verband tussen deze teksten is het volgende. Wat JHWH in 45 : 11 aan de volken vraagt, namelijk het aan Hem over te laten hoe Hij aan de komende dingen en aan Israël daarin vorm geeft, dat laat DJ Israël doen in de bede van 64 : 8(7). Israël stelt zich als leem ter beschikking voor het ontwerp van de Formeerder. Maar in onderscheid tot 45 : 11 wordt JHWH niet gevraagd dat Hij Israël maakt tot zijn 'kinderen'. Want nadat deze bidders verklaard hebben als 'knechten' van JHWH verder te willen gaan (63 : 17), past de benaming 'Wij allen zijn Uw volk' (64 : 9[8]) nu beter. Er is nog een argument om 64 : 8(7) te interpreteren als een bede, dat God nu aan Israël de door Hem gekozen vorm oplegt. Bij TJ behoort het werkwoord 'formeren' (ysr) met de werkwoorden voor 'scheppen' (br), 'uitverkiezen' (bhr) en 'lossen' (gl) tot één semantisch veld. Men kan geen onderscheid maken tussen wat wij later de scheppingsorde en de verlossingsorde zijn gaan noemen, waarbij de eerste aan de tweede voorafgaat. In Gods handelen aan Israël ligt het moment van 'formeren' niet

vóór dat van 'lossen'. Het zijn twee aspecten van de ene voortdurende bemoeienis van JHWH met zijn volk.

Tegen deze achtergrond laat DJ Israël in 64 : 8(7) zeggen dat het wil staan in de gestalte die God in Zijn vrijmacht beschikt. Indien het Vaderschap van JHWH volgens de vrijmoedige verwachting van de biddende gemeente inhoudt dat Hij terugkeert en hen maakt tot zijn dienaren (63 : 17), is het billijk dat zij het leem in Zijn handen willen zijn waaruit Hij Zijn volk vormt. De strekking van vs. 8(7) komt dan waarschijnlijk goed tot haar recht in de omschrijving van Redaq: 'Keer weder en maak ons tot een ander vat' (sub wa asénu keli 'ahér).

Besluit

Het is thans zaak na te gaan wat wij in dit uur hebben gezien.

Israël geeft met de uitspraak 'Abraham weet van ons niet' (Jes. 63 : 16) te kennen dat het de grondslag van zijn uitverkiezing tot Gods eigen volk en daarmee de aanspraak op een door God gezegend bestaan in het land heeft verloren, niet omdat Israël zelf die grondslag niet langer zou erkennen, maar omdat dié grondslag Israël niet langer wil dragen. Niet Israël heeft zich losgemaakt van zijn vader, zijn verleden en overlevering, maar de vader erkent zijn nageslacht niet langer. Wij ontmoeten hier een begrip van overlevering dat haaks staat op het onze. Of liever, terwijl wij ons baseren op de *overlevering*, hoe dan ook opgevat, in onze verhouding tot God, weet Israël Zich in Zijn verhouding tot God gedragen door de *overleveraar*.

In ons theologisch denken is de overlevering een object waar tegenover wij als personen een standpunt innemen. Wij achten of verwerpen de overlevering, wij ontleden haar en doen een keuze uit wat zij bevat, in het beste geval naar eer en geweten, in ieder geval in allerlei vormen van emotionaliteit. Maar het is altijd een samenstel van waarden en inzichten, leefregels en gebruiken. Wij beleven de overlevering, de grond waaruit wij voortkomen, *dinghaft*. Israël daarentegen, getuige dit vers van DJ, beleeft de overlevering als zijn *levende wortel*, als een persoon, die tegenover ons in een menselijke verhouding staat. De overleveraar heeft ons voortgebracht, slaat ons gade op onze gang door de geschiedenis en spreekt voor ons ten beste bij JHWH, die in vroegere tijden in deze persoon een nieuw begin heeft gemaakt met de wereld, opdat wij, zijn nageslacht, daarin zinvol zouden leven. De overleveraar kan zijn nageslacht zelfs desavoueren wanneer dit het bestaan zodanig inricht dat hij het niet als zinvol herkent.

Ik ben van mening dat de Schrift ons uitnodigt onze grondslag niet los te zien van hen die hem hebben gelegd. Voor de adembenemende discussie van onze tijd over de grond waarop wij staan, is het nodig dat wij hun die deze grond hebben bereid, de kans geven zelf aan het woord te komen, te zeggen of zij ons als hun nageslacht erkennen. Alleen dan komen verleden en actualiteit in evenwicht te staan. Dit vergt waarschijnlijk een andere hermeneutiek dan wij thans toepassen. Het zou wel eens kunnen zijn dat onze vrijheid en onze gebondenheid ten opzichte van het verleden er dan anders uitzien. Maar die andere bezinning is een programma van gezamenlijke inspanning. Ik mag dat niet invullen met wat mijn eigen voorkeur geniet. Ik pleit er alleen voor dat wij ons zeer ernstig laten gezeggen door onze vaders, en daarom pleit ik ook voor een groot aandeel van de historische theologie in het geheel van de theologische opleiding. Onze vaders hebben ons de overlevering niet in handen gegeven als een pakket, maar zij hebben een beweging op gang gebracht en levend gehouden waarin wij met hen verbonden staan, zoals het luidt in de brief aan de

Hebreeën: 'Welnu dan, laten ook wij, door zulk een wolk van getuigen omringd, ... met volharding de wedloop lopen, die voor ons ligt' (Hebr. 12 : 1).

Een persoonlijke confrontatie met de overlevering, juist als deze het oordeel over ons velt, is ook noodzakelijk, volgens de teksten die wij hebben gelezen, om God zodanig te ervaren als Hij voor ons wil zijn. Wanneer onze voorvaders, die ons het heil bemiddelen, verstek moeten laten gaan, omdat zij de waarden waarvoor zij zich hebben ingezet, in ons leven niet herkennen, dan mogen wij van JHWH verwachten dat Hij ons zijn vaderschap op nieuwe wijze onthult. Hij kan en zal ons vinden ook zonder de bemiddeling van de geslachten die ervaring hebben opgebouwd in leven uit geloof. Waar zij niet meer kunnen helpen omdat wij het bestaan zo anders zijn gaan inrichten, treedt God binnen. Het gebed dat DJ de gemeente voorhoudt, lijkt mij een model voor onze tijd. Wij leven nu eenmaal in een gebroken verhouding tot de overlevering. Het is één zaak deze situatie en haar oorzaken te ontleden en te genezen, het is een andere ons te realiseren dat wij niet hoeven te wachten totdat die breuk is hersteld, om JHWH te vinden, of liever om door JHWH gevonden te worden. De overlevering, actief en persoonlijk opgevat, is de weg naar God en niemand kan zich straffeloos van haar verwijderen. Maar JHWH is groter. Hij is niet afhankelijk van de geschiedenis die wij maken. Wanneer ons de toegang is belemmerd tot de ervaring die de gelovige mensheid heeft opgebouwd in het leven voor Gods aanschijn, bestaan er voor Hem nog geen belemmeringen om ons op te zoeken. Wij miskennen zijn vaderschap indien wij denken dat onze breuk met de levende overlevering op Hem verlammend werkt. Want over de kloof die ons van onze voorvaders scheidt heen, bereikt deze Vader ons. Daarom rest ons slechts het gebed van DJ op te nemen en voort te zetten, zoals Israël ons daarin leidt in het Achttiengebied (respectievelijk de veertiende en negentiende zegenspreuk):

'Keer in erbarmen terug naar Jeruzalem, uw stad, en woon in haar...' 'Zegen ons, onze Vader, ons allen als één'.

Dames en Heren.

Zoals U nu wel begrijpt, kan ik niet breken met de traditie dat een nieuw benoemde hoogleraar bij de aanvaarding van zijn ambt enige persoonlijke woorden spreekt.

Het Oude Testament lezen is voor mij meer dan beroep. Ik kan mij mijn leven niet anders voorstellen. Dat is heel gevaarlijk, hoor ik U zeggen. Daar hebt U gelijk in, maar om een andere reden. De rabbijnen veroordelen de studie van de tora alleen wanneer men daarbij geen gezelschap heeft (bTa'anit 7a). Ik ben daarom het Bestuur van de Stichting Katholieke Universiteit en het College van Bestuur van deze Universiteit erkentelijk dat zij mij hebben benoemd in dit ambt en mij de opdracht hebben gegeven de Hebreeuwse Bijbel te lezen te midden van theologen. Ik zal mij kwijten van deze taak en de Hebreeuwse Bijbel luidop lezen. In de leeropdracht staat dit laatste wel niet vermeld, maar het is, ook volgens de rabbijnen, heilige plicht, wil een leraar een deel verwerven in de komende wereld. Deze nevenbedoeling zal niemand mij euvel duiden.

Dames en Heren van de Faculteit der Godgeleerdheid, U hebt mij bij mijn binnenkomst in uw midden oprecht verwelkomd. Het heeft dit ene jaar niet ontbroken aan blijken van vertrouwen, belangstelling en hulpvaardigheid.

Ik weet mij nu één van uw gemeenschap. Een bijzonder woord van erkentelijkheid geldt de studenten. In de collegezaal voelde ik mij het eerste thuis. Daar was het een

vanzelfsprekende zaak dat wij samen voor één taak staan: de rijkdom van de Schrift, in de katholieke traditie zozeer verwaarloosd, voor ons zelf ontsluiten ten bate van de geloofsgemeenschap waaraan u uw beste krachten wilt gaan geven.

Een andere geleding die mij van meet aan vol vertrouwen opnam, is de vakgroep exegese. Van de samenwerking met U verwacht ik veel. Twee collega's noem ik hierbij met name. Johan Negenman en Ellen van Wolde, jullie hebben mij dit jaar met vooruitziende zorg, tact en humor in grote en kleine zaken bijgestaan. Mijn oprechte dank. Ik hoop de kostbare samenwerking met jullie lang te kunnen voortzetten.

Ten slotte heb ik in dit verband jou, hooggeleerde Van Iersel, beste Bas, leren kennen en zeer waarderen. Het ziet ernaar uit dat ik van je lange ervaring, fidele steun en vindingrijk élan maar kort in dagelijkse omgang de vruchten kan plukken. We zullen naar wegen zoeken om je kundigheid en inzet voor de vakgroep te behouden. Dat wij bij ons onderwijs gebruik kunnen maken van de diensten van de vakgroep Semitisch van de Faculteit der Letteren, vind ik buitengewoon kostbaar. Hooggeleerde Römer, waarde collega Delsman, beste Willem en Wim, ik ben jullie erkentelijk voor het goede overleg en de persoonlijke omgang.

Ik wil deze rede niet besluiten zonder de drie voorgangers in dit ambt te noemen die mijn tijdgenoten zijn. Ik gedenk dan allereerst mijn onmiddellijke voorganger Jan Nelis, zeer geacht en zeer bemind, zoals ik dit jaar allerwegen heb bemerkt, en wel met de woorden van Job 17 : 9, in de vertaling die hij zelf in zijn Bijbel voor het dagelijkse gebruik heeft genoteerd: 'Maar de rechtvaardige vervolgt zijn weg.

Hooggeleerde Van der Ploeg, uw uitzonderlijke kennis van het Oude Testament en zijn vele hulpwetenschappen kan ik niet evenaren. Uw intensieve samenwerking met collega's van reformatorischen huize en in internationaal verband is een erfenis die ik tracht voort te zetten.

Mijn andere nog levende voorganger is Bernard Kardinaal Alfrink. Zijn naam is een programma geworden voor een beweging die hoopt de Rooms-katholieke kerk te hervormen op Bijbelse grondslag. Ik wil mij ervoor inzetten dat de exegese van het Oude Testament aan deze Universiteit het ideaal dient waaraan Alfrink zich heeft gewijd op een wijze die roept om navolging.

In de loop der jaren heb ik rijke inspiratie geput uit de omgang met vele collega's in allerlei verbanden: de vakgroep Bijbelwetenschappen van de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam, het Oudtestamentisch Werkgezelschap, de Societas Hebraica Amstelodamensis en sinds kort ook Hiëronymus. Hier namen noemen is onbegonnen werk. Maar twee namen moeten mij van de lippen. Collega Van der Woude in Groningen heeft mij zeventien jaar geleden aangemoedigd het boek Jesaja als levensavontuur te kiezen. Collega Leene van de Vrije Universiteit in Amsterdam is in dit avontuur mijn onafscheidelijke gezelschap geworden. Adam en Henk, oprechte dank.

Ten slotte, vader en moeder, vitaal van hart en geest volgen jullie mij ook in dit nieuwe levenstijdperk. Een zo sterke verbondenheid met het nageslacht heet in het boek Deuteronomium "een zegen van de God van Abraham, Isaäk en Jakob voor hen die luisteren naar Zijn stem".

Ik dank u allen voor uw komst en uw aandacht.